

Contemporary Problems of the History of Language

edited by
Marcin Kuźmicki i Marek Osiewicz

The publication is a result of an organised collaboration of historians of the Polish language, in reaction to ever more frequent manifestations of extinction of the scholarly picture of the linguistic past, which has been formed in the course of discussions concerning the origins of the Polish literary language, as well as to an intensifying need to elaborate a new research space for the history of the Polish language. The volume is thematically divided into two parts. The first part comprises texts regarding the problems connected with description and interpretation of word-forming processes both general and specific ones (the formation of numerals, mechanisms of deriving first mathematical terms, interpretation of derivatives with prefixes of foreign origin). The second part—internally diversified—includes texts with the key word border. Their different subjects revolve around the problem of division (both territorial and conceptual) in the historical and linguistic discourse.

2x

Żywe problemy historii języka

pod redakcją
Marcina Kuźmickiego i Marka Osiewicza

GLÓWNY REDAKTOR WYDAWNICTW PTPN / DIRECTOR OF PUBLISHING HOUSE
Alicja Pihan-Kijasowa

RECENZENCI TOMU / REVIEWERS
Stanisław Borawski, Zdzisława Krążyńska

KOMITET REDAKCYJNY / EDITORIAL BOARD
Józef Sypnicki, Marian Wójtowicz,
Karol Zierhoffer (przewodniczący)

REDAKCJA / COPY READER
Magdalena Kierkowicz

PROJEKT OKŁADKI / COVER BY
Jan Ślusarski

Wydano z pomocą finansową Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
The book has been published with financial grant
from the Minister of Science and Higher Education

Copyright © by PTPN and Authors

ISBN 978-83-7654-034-4
ISSN 0079-4678

SKŁAD / TYPE SETTING
Trepo – Grażyna Martins
g.martins@studiotrevo.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
I. SŁOWOTWÓRSTWO	
Aleksandra Janowska, Magdalena Pastuchowa Między leksykologią a słowotwórstwem. Osiągnięcia i propozycje kato- wickiej szkoły słowotwórstwa historycznego	9
Rafał Zarębski Słowotwórcza interpretacja derywatów z prefiksami obcego pochodzenia w dziejach języka polskiego	17
Agnieszka Słoboda Słowotwórstwo liczebników z perspektywy diachronicznej – liczebniki porządkowe. Próba charakterystyki. Cz. 1.	29
Mirosława Siuciak O przyczynach zaniku złożonych derywatów liczebnikowych w polsz- czyźnie	35
Jerzy Biniewicz Kształtowanie się polskiej leksyki naukowej – mechanizm derywowania pierwszych polskich terminów matematycznych	47
Barbara Mitrenga Słowotwórstwo gniazdowe w badaniach historycznojęzykowych (na przykładzie polskich derywatów wywodzących się z pie. *sal-).	57
Artur Rejter Uniwerbizacja jako problem historycznojęzykowy	75

Ewelina Kwapien	
Słowotwórstwo rzeczowników polskich w XIX wieku – typy struktur i kierunki ich rozwoju	87

II. PRZEKRACZANIE GRANIC (W PRZESTRZENI I CZASIE)

Marek Cybulski	
Podziały społeczne i terytorialne odzwierciedlone w formułach dawnej polskiej etykiety językowej.	99
Anita Pawłowska	
Pomiędzy grzecznością a jej brakiem – granice w dawnej polskiej etykiecie językowej	117
Magdalena Hawrysz	
Terminologia jako wyznacznik granic wspólnoty religijnej (na przykładzie leksemu <i>ponurzać</i> i wyrazów pokrewnych).	125
Magdalena Jurewicz-Nowak	
Granice prototypu protokołu sądowego i ich przekraczanie w tekstach polskich i niemieckich na materiale <i>Księgi wójtowskiej m. Opola 1698–1721</i>	137
Iwona Pałucka-Czerniak	
Wstępy i posłowania do publikacji naukowych jako sposób przekraczania gatunku mowy	153
Irmina Kotlarska	
Terytorialne właściwości języka w <i>Dzienniku nauczyciela domowego</i> Juliana Antonowicza	169
Jolanta Klimek	
Status polszczyzny kijowskiej w świetle granic i zasięgu polszczyzny kreślowej	179
Joanna Kulwicka-Kamińska	
Zabytki piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan badań i kierunki badań	193
Anna Wojciechowska	
Księgi protokołów Towarzystwa Biblioteki Polskiej w Rumunii (1878–1882) jako dokument polszczyzny emigracyjnej	207

WSTĘP

Niniejszy tom jest efektem współpracy historyków języka polskiego będącej reakcją na coraz liczniejsze świadectwa wygasania naukowego obrazu przeszłości językowej powstałego w toku dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego oraz na nasilającą się potrzebę wypracowania nowej przestrzeni badawczej dla historii polszczyzny. Inicjatorami publikacji tomu poświęconego problemom metodologii badań diachronicznych są dwa zaprzyjaźnione ośrodki historycznojęzykowe: poznański (Zakład Historii Języka Polskiego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza) i zielonogórski (Zakład Historii i Pragmatyki Języka Polskiego Uniwersytetu Zielonogórskiego). Zaproszenie do udziału w tym zbiorowym dziele przyjęli również badacze reprezentujący inne ośrodki akademickie: Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Śląski, Uniwersytet Łódzki, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Tom tematycznie dzieli się na dwie części. Pierwsza z nich skupia teksty poświęcone problemom opisu i interpretacji procesów słowotwórczych, zarówno o orientacji ogólnej, jak i szczegółowej (m.in. słowotwórstwo liczebników, mechanizmy derywowania pierwszych terminów matematycznych, interpretacja derywatów z prefiksami obcego pochodzenia). Druga – wewnętrznie zróżnicowana – zawiera teksty, w których słowem-kluczem jest „granica”; ich problematyka oscyluje wokół problemu podziału (tak terytorialnego, jak i pojęciowego) w dyskursie historycznojęzykowym.

Marcin Kuźmicki, Marek Osiewicz

Zabytki piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego¹. Stan badań i kierunki badań

Celem artykułu nie jest zaprezentowanie konkretnego, ukończonego i opracowanego tematu badawczego, lecz wprowadzenie w problematykę badań piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej WKŁ).

1. Charakterystyka rękopiśmiennej twórczości Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

1. 1. Przyczyny i kontekst powstania piśmiennictwa religijnego Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

W środowisku Tatarów WKŁ „znajomość arabskiego języka, pełniącego w islamie rolę zbliżoną do łaciny w chrześcijaństwie zachodnim, była udziałem jedynie nielicznej, wykształconej na Wschodzie elity oraz przybywających z Krymu i z Turcji imamów i hodźych (nauczycieli)” [Drozd 1995, 34]. „Nieco dłużej [...] utrzymywała się znajomość pokrewnego języka osmańsko-tureckiego bądź krymskotatarskiego, jednak tylko wśród jednostek wykształconych lub mających bliższe kontakty z Turcją czy Krymem” [Drozd 1995, 34]. Należało to jednakże do wyjątków. Pełna asymilacja językowa była przyczyną powstania „literatury tatarskiej” w językach polskim i białoruskim. Miała ona zapewnić Tatarom utrzymanie kulturowej tożsamości i odrębności etnicznej. Powstała bowiem w czasie wielkiego ożywienia kulturalnego i tworzenia literatury europejskiej, opartej na językach narodowych, a nie na powszechnie używanym do tej pory języku łacińskim.

Ze względu na to, że najważniejszym i jedynym zarazem elementem tożsamości Tatarów WKŁ stała się ich wiara, oparta na zapomnianym już języku (arabskim lub tureckim) – należało stworzyć „choćby najbardziej podstawową literaturę religijną

¹ Nazwę Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego przyjmuję za: Łapicz 2008, 38.

w języku zrozumiałym dla muzułmanów litewsko-polskich, odciętych od świata islamu nie tylko geograficznie, ale i językowo” [Łapicz 1986, 61]. Inną przyczyną, dla której zaczęła powstawać literatura religijna w języku narodowym, była potrzeba obrony swojej wiary przez muzułmanów WKL, ponieważ połowa XVI wieku to czas reformacji, a więc czas gorących sporów religijnych. Stąd także w treści i języku polskich i białoruskich przekładów religijnych tekstów muzułmańskich odnajdujemy wyrazy, zwroty i frazy obecne w pismach ariańskich, zwłaszcza w przekładzie Biblii Budnego [...] niewątpliwie pilnie śledzone przez muzułmanów litewsko-polskich prądy reformacyjne były upowszechniane głównie w języku polskim [...] Mówiąc i pisząc o islamie w XVI-wiecznej polszczyźnie (a także później), tłumacząc swe religijne teksty z Koranem włącznie, muzułmanie litewsko-polscy nie mieli innej możliwości, jak tylko adaptować religijną terminologię chrześcijańską do wyrażania wyznaniowych treści muzułmańskich” [Łapicz 2007, 113–115]. Ilustruje to proces przenikania się i wpływania na siebie dwóch monoteistycznych religii w warunkach ich koegzystencji w środowisku chrześcijańskim.

1. 2. Czas powstania pierwszych przekładów ksiąg religijnych Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Trudno precyzyjnie i jednoznacznie określić czas powstania pierwszych przekładów ksiąg religijnych Tatarów WKL. Można to uczynić jedynie w przybliżeniu na podstawie danych pośrednich. Z jednej strony przy ustalaniu chronologii zabytków Tatarów WKL ważny jest kontekst historyczno-kulturowy i językowy (np. fakt utraty języka etnicznego i konieczność tworzenia literatury w języku zrozumiałym i powszechnie używanym), z drugiej zaś strony badanie cech językowych charakterystycznych dla poszczególnych etapów rozwoju języka (np. fakty językowe istniejące w językach białoruskim i polskim do końca XVI wieku) oraz zawartość treściowa zabytków [por. Drozd 1995, 36–37].

Jeżeli posłużymy się metodą filologiczną w oparciu o dwa teksty źródłowe: *Traktat o Tatarach polskich* z 1558 r. oraz traktat Ibrahima Peczewiego, to stwierdzimy, że zabytki Tatarów WKL nie mogły powstać wcześniej niż w II połowie XVI w.

Autor *Traktatu o Tatarach polskich* z 1558 r. nic nie wspomina na temat istnienia takich ksiąg, chociaż drobiazgowo informuje sułtana Sulejmana o sytuacji społecznej, kulturowej i religijnej muzułmanów na ziemiach litewsko-polskich. Stwierdza jednakże, iż Tatarzy, którzy osiedlili się przed wiekami na tych ziemiach, utracili swój język rodzimy i zaczęli posługiwać się językami polskim i białoruskim, natomiast „język tatarski” znali tylko ci Tatarzy, którzy przybyli na te ziemie niedawno. Na tej podstawie można przypuszczać, iż pierwsze przekłady powstały nie wcześniej niż w drugiej połowie XVI wieku, lecz także nie później, bowiem musiały zaistnieć w czasie, gdy proces asymilacji językowej nie był jeszcze zamknięty, gdy tylko część Tatarów nie rozumiała już języka etnicznego i posługiwała się językami słowiańskimi. „Turecki oryginał przeznaczony był dla ‘umiejących po tatarsku’, natomiast równoległy białoruski przekład dla tych, którzy

języka etnicznego już nie znali” [Łapicz 1986, 63]. Na drugą połowę XVI wieku jako na początek piśmiennictwa Tatarów wskazuje z jednej strony treść wspomnianego już *Traktatu o Tatarach polskich*, z drugiej strony zaś dzieło osmańskiego historyka Ibrahima Peczewiego *Tarih-i Peczewi* z 1640, który w opisie tatarskiej diaspory przytacza relację z początku XVII wieku informującą o tym, iż Tatarzy używają tefsiru, lecz w mowie „Lahów niewiernych” [por. Drozd 1995, 37]. Najstarsze znane rękopisy tatarskie pochodzą z pierwszej połowy XVII wieku i prawdopodobnie są one kopiami oryginałów z XVI wieku. Jednakże – zwłaszcza w warstwie leksykalnej później powstałych kopii – widać jej odświeżanie, czyli nowe wyrazy, formy, znaczenia zastępują starsze.

1. 3. Autorzy i kopiści literatury Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Literaturę Tatarów WKL należy uważać za anonimową (sąd przyjęty za: Drozd 1995, 36). Często, nie znając konkretnych nazwisk autorów, można opierać się jedynie na przesłankach historyczno-językowych i społecznych. „Pierwszych twórców tatarskiej literatury szukać należy z pewnością wśród wykształconej elity władającej językami orientalnymi [...]” [Drozd 1995, 37]. „Wiadomo, że zamożni Tatarzy posyłałi w XVI wieku swe dzieci na naukę do krajów muzułmańskich, Arabii, czy też sami odbywali pielgrzymki do Mekki” [Drozd 1995, 37]. Z elity takiej rekrutowali się przebywający na dworze królewskim tłumacze i pisarze „arabscy”. Należeli do nich m.in.: Alej Kulzimanowicz Talkowski, obdarowany przez Batorego w 1580 roku dobrami Rodejkowicze w powiecie trockim, książę Chasień Dajko z Łosośny w powiecie grodzieńskim (pisarz w latach 1591–1595), Dawid Bachtyr – tłumacz Zygmunta III. Z kręgu osób duchownych można wymienić Derwisza-Czelebi Murzicza, od 1586 roku sędziego religijnego (podaję za: Drozd 1995, 37).

Od zagadnienia czasu powstania tekstu i jego autorstwa należałoby odróżnić datowanie i autorstwo kopii rękopisu, bowiem bardzo często kopiści informowali o dacie i miejscu ukończenia pracy, nazwisku przepisującego, a czasem i zamawiającego księgę. Kopistami byli zazwyczaj mułlowie, muezini i znachorzy, a także „ludzie starsi, traktujący swą pracę jako jeden z pobożnych uczynków” [Borawski, Dubiński 1986, 250].

1. 4. Rodzaje zabytków Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Wśród zabytków piśmiennictwa tatarskiego zachowanych do czasów współczesnych wyróżnia się kilka typów (podaję za: Drozd 1995, 33–34):

- rękopisy Koranu,
- sufry – podzielony na 30 części (w celach użytkowych) tekst Koranu,
- tefsiry (od ar. *tafsir* – komentarz) – w islamie są to komentarze do Koranu. U Tatarów WKL mianem tefsirów określa się manuskrypty zawierające

- arabski tekst Koranu z interlinearnym, pisany ukośnie, przekładem polskim, z cechami białoruskimi,
- tedźwidy (od ar. *tadźwid* – recytacja) – podręczniki do recytacji Koranu,
 - kitaby (od ar. *kitāb* – książka) – zbiory zawierające teksty o różnorodnej tematyce: zasady muzułmańskiej religii, opowieści moralizatorskie powiązane z treścią Koranu i hadisów, modlitwy, przepisy rytualne, legendy z życia proroków, apokryfy itp.,
 - chamaity (od ar. *ħamala* – nosić) – praktyczne podręczniki muzułmańskie, modlitewniki o mniej oficjalnym charakterze niż kitaby, zawierające wskazówki co do konkretnych obrzędów, np.: udzielania ślubu, nadawania imienia, pogrzebu i inne,
 - krótkie podręczniki i słowniki języka tureckiego,
 - wyciągi z kitabów zawierające głównie zasady praktyki religijnej,
 - daławary, hramotki, duajki – zwoje modlitewne i inne pisane talizmany.

1. 5. Cechy zabytków Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Do podstawowych, charakterystycznych cech zabytków Tatarów WKL można zaliczyć: wyłączone zastosowanie alfabetu arabskiego, co tłumaczy się wewnętrznym przejawem związku z kulturą i religią islamu; przekaz rękopiśmienny; wielojęzyczność – należy tu wyróżnić dwie warstwy językowe:

- a. orientalną – języki turkijskie (głównie osmańsko-turecki), arabski oraz elementy perskiego,
- b. słowiańską – języki polski i białoruski.

1. 6. Charakter literatury religijnej Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Literaturę religijną Tatarów WKL stanowią przede wszystkim dzieła rękopiśmienne. Zawierają one obok tekstów arabskich – białoruskie, polskie, rzadziej rosyjskie, a także tureckie. „Czynności przekładowe wymagały od podejmujących ten trud dość znacznej erudycji, a przede wszystkim znajomości języków orientalnych, w jakich pisane były teksty muzułmańskie, tzn. arabskiego, tureckiego i perskiego. Tłumacze musieli znać jednocześnie języki, na jakie przekładali, czyli białoruski i polski” [Łapicz 1986, 61]. Języki te Tatarzy wprowadzali do swego piśmiennictwa, posługując się alfabetem arabskim. Ten fakt jest potwierdzeniem zasady D. Diringera – znanego badacza alfabetów świata, który postawił tezę, iż „alfabet idzie w ślad za religią” [Diringer 1972, 525]. Nie ulega wątpliwości, że osoby dokonujące pierwszych przekładów tekstów religijnych na język polski i białoruski, dobrze znały wymowę arabską i turecką, a może także wymowę innych języków z kręgu krajów kultury arabskiej. Celem ich pracy był

fonetyczny zapis tłumaczeń słowiańskich za pomocą liter arabskich. W zapisie tekstów dominuje więc zasada fonetyczna, a nie reguły ortograficzne. Jednakże tłumacze i kopiści wykorzystywali swoje doświadczenia w zakresie ortografii polskiej i białoruskiej oraz arabskiej i tureckiej. Dlatego w tekstach – obok przeważających zapisów fonetycznych – pojawiają się nierzadko zapisy podporządkowane właściwym dla danego okresu zasadom pisowni polskiej i białoruskiej, a także arabskiej i tureckiej [por. Łapicz 1986, 88]. O ile jeszcze pierwsi tłumacze i komentatorzy tekstów koranicznych znali czynnie języki turecki i arabski, o tyle późniejsze pokolenia kopistów powielają owe teksty biernie, co sprzyjało graficznym pomyłkom sprawiającym, iż niektóre fragmenty tekstów stały się niezrozumiałe w warstwie semantycznej i chaotyczne w warstwie graficznej [Łapicz 1986, 90].

1. 7. Problem transkrypcji i transliteracji alfabetu arabskiego, jakim zapisane są teksty muzułmańskie, na alfabet łaćniński

Szczegółowo można wskazać przyczyny, powodujące trudności w odczytywaniu zabytków piśmiennictwa tatarskiego. Należą tu: przeważający zapis fonetyczny, powodujący dialektalne różnicowanie się kolejnych kopii i gromadzenie w jednym zabytku cech różnych dialektów, często odległych geograficznie; rozwarstwienie chronologiczne zabytków – czyli obecność cech językowych polskich i białoruskich od w. XVI aż po czas powstania kopii; współistnienie w tekstach co najmniej czterech języków: arabskiego, tureckiego, polskiego i białoruskiego; silny wpływ norm oraz zwyczajów grafii i ortografii arabskiej i tureckiej, a w późniejszych zabytkach grafii i ortografii białoruskiej i polskiej; biernie powielanie tekstów przez późniejsze pokolenia kopistów, nieznających nie tylko języków orientalnych, ale nawet alfabetu arabskiego [por. Łapicz 1986, 89–90].

Istotne jest więc opracowanie jednolitego, uniwersalnego systemu transliteracji i transkrypcji stosowanego w piśmiennictwie Tatarów WKL alfabetu arabskiego na alfabet łaćniński oraz na cyrylicę. Jednakże o ile opracowanie systemu transliteracyjnego dla jednego konkretnego zabytku nie sprawia większych trudności, o tyle o wiele trudniejszym zadaniem jest opracowanie systemu konwersji alfabetu arabskiego na łaćniński ponadjednostkowego, uniwersalnego, za pomocą którego można byłoby transliterować dowolne teksty, zróżnicowane czasowo i geograficznie.

Jak więc do tej pory radzono sobie z odczytywaniem zabytków piśmiennictwa Tatarów WKL? Otóż, pierwszym opracowanym na szerokiej podstawie źródłowej systemem transliteracji jest propozycja A. Antonowicza, zawarta w pracy *Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система*, umożliwiająca konwersję alfabetu arabskiego zastosowanego do zapisu tekstów słowiańskich na alfabet cyrylici. Autorzy później powstających prac dokonywali adaptacji systemu Antonowicza. Można tu wskazać autorów artykułu *The Byelorussian Tatars and their Writings*, czyli Meredith-Owensa i Nadsona, autorkę słowniczka zabytków Tatarów WKL *The*

Vocabulary of a Byelorussian k'it'ab in the British Museum – Shirin Akiner, autora monografii *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)* Cz. Łapicza i jego późniejszą pracę *Klucz do rajju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII w.*, w której przedstawia zmodyfikowany system transliteracji alfabetu arabskiego na łaćniński, oparty na ustalonych wcześniej, a więc w 1986 r. zasadach, czy też na pracę H. Miszkiniene *Najstarsze rękopisy Tatarów litewskich. Grafia, transliteracja, struktura tekstów i ich przekład*.

Można więc postawić pytanie, czy w ogóle jest możliwe stworzenie uniwersalnego systemu transkrypcji i transliteracji zabytków piśmiennictwa Tatarów WKL, czy też zadaniem badaczy będzie adaptacja istniejących już propozycji A. Antonowicza i Cz. Łapicza i indywidualne dostosowanie ich do konkretnych zabytków, zwłaszcza iż system transliteracji tekstów pisanych alfabetem arabskim na alfabet łaćniński musi umożliwić zachowanie indywidualnych cech grafii poszczególnych zabytków, musi gwarantować zachowanie wszystkich odrębności ortografii oryginału. Warunek ten zostanie spełniony przez konsekwentne podporządkowanie każdej literze arabskiej tego samego odpowiednika literowego łaćnińskiego, co wykluczyłoby swobodę i subiektywizm interpretacyjny wartości literowych i dałoby możliwość wiernego odтворzenia oryginalnego zapisu.

2. Stan badań piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Pełny wykaz publikacji podejmujących problematykę piśmiennictwa Tatarów WKL przed 1935 rokiem zawiera praca Kryczyńskiego *Bibliografia do historii Tatarów polskich*. Stan badań do połowy lat sześćdziesiątych wyczerpująco omawia Maciej Konopacki w artykule *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich w nauce polskiej i obcej z 1966*. W związku z powyższym dorobek naukowy w zakresie badania tekstów tatarskich zostanie tu przedstawiony w sposób syntetyczny.

Pierwszym uczonym, który skierował uwagę nauki w stronę piśmiennictwa Tatarów WKL był niemiecki orientalista H. O. Fleischer, który w 1838 roku opublikował opis jednego z chamaitów [por. Łapicz 1986, 10]. Nieznajomość języków słowiańskich nie pozwoliła mu jednak zidentyfikować zawartych w nim tekstów.

O odkryciu dla nauki piśmiennictwa Tatarów WKL można mówić dopiero od momentu ukazania się prac wybitnego orientalisty, profesora katedry filologii tureckiej Uniwersytetu Petersburskiego – Antoniego Muchlińskiego, który opublikował kilka fragmentów tekstów polskich i białoruskich w 1857. Jemu należy przypisać również zasługę wydania w polskim przekładzie wiadomości z połowy XVI wieku o Tatarach w Wielkim Księstwie Litewskim, sporządzonej w języku tureckim przez anonimowego Tatara, pielgrzyma do Mekki, dla Rustema Paszy, zięcia sułtana tureckiego [Muchliński 1858; por. Antonowicz 1968]. A. Muchliński jest również autorem pracy *Źródło-słownik wyrazów, które przeszły do naszej mowy z języków wschodnich z 1858*. W tym

kompendium leksykograficznym autor wykorzystuje wyrazy występujące w języku Tatarów WKL, zwracając uwagę na ich znaczenie i pochodzenie. A. Muchliński nie znalazł bezpośrednich kontynuatorów swego dzieła. Do zagadnienia tego powrócono dopiero w początkach XX wieku, kiedy zaczęto odnajdywać coraz więcej rękopisów tatarskich i ogłaszać o nich wzmianki i obszerniejsze omówienia. W 1915 roku białoruski etnograf, I. Łuckiewicz, otrzymał od mułły S. Połtarakiewicza ze wsi Sorok-Tatary kopię kitaba [por. Łapicz 1986, 11]. Praca I. Łuckiewicza *Aj-kimab*, dotycząca tego zabytku, została opublikowana w czasopiśmie białoruskim *Warta* w 1918 roku. Badania nad fonetyką zabytku podjął jednakże inny białoruszenista – J. Stankiewicz, który wraz z czeską uczoną M. Tauer dokonał w 1924 roku transkrypcji zabytku, a w napisanej w następnym roku pracy omówił jego fonetykę i morfologię. Wyniki swoich badań przedstawił w kilku artykułach [Stankiewicz 1933; 1933–1934, 357–388] oraz w obszerniejszej pracy, przedstawiającej szczegółowo fonetykę zabytku [Stankiewicz 1952].

Od tego czasu wielu autorów uwzględniło w swoich pracach teksty tatarskie, najczęściej informując o ich istnieniu i postulując podjęcie badań [Łapicz 1986, 11]. Filologiczne opisy tekstów wyszły spod pióra A. N. Samojłowicza, W. Wolskiego, I. Krackowskiego, E. Karskiego, J. Szykiewicza, A. Woronowicza, gromadzącego wyrazy i zwroty arabsko-persko-tureckiego pochodzenia, A. Zajczkowskiego, zajmującego się głównie tekstami w języku tureckim i M. Konopackiego, charakteryzującego społeczność Tatarów WKL i ich literaturę rękopiśmienną (por. wykaz tych prac: Łapicz 1986, 11–12).

W końcu 1968 roku ukazała się w Wilnie, w języku rosyjskim, praca A. Antonowicza *Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система*. Autor, bazując na bogatym materiale tekstowym (24 rękopisy), przeprowadził gruntowne studium graficzno-ortograficzne systemu manuskryptów tatarskich. We wstępie Antonowicz podał informacje na temat procesu osiedlania się Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim od XIV-XV wieku, procesu asymilacji językowej z miejscową ludnością oraz genezy piśmiennictwa Tatarów. Autor dokonał przeglądu dostępnych mu rękopisów z próbą ich datowania i lokalizacji oraz opracował system ich transliteracji.

W latach siedemdziesiątych badania nad zabytkami tatarskimi podjęto w Londynie, „gdzie w 1969 roku dyrektor londyńskiej Biblioteki Białoruskiej im. F. Skoryny, A. Nadson, odkrył w jej zbiorach tzw. tefsir z 1725 roku. Dwa dalsze zabytki – chamait i kitab – odnaleziono w Muzeum Brytyjskim” [Łapicz 1986, 13]. W Londynie opublikowano kilka prac poświęconych Tatarom i ich piśmiennictwu. Można tu wymienić: *The Vocabulary of a Byelorussian k'it'ab in the British Museum*, opracowany przez S. Akiner [1973] czy *The Byelorussian Tatars and their Writings* Meredith-Owensa i Nadsona [1970].

W Toruniu ukazała się praca Cz. Łapicza [1986], omawiająca grafie, ortografię jak również fleksję Kitab Milkamanowicza (XVIII w.), a w roku 2000 publikacja książkowa *Klucz do rajju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku* w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza.

Do kręgu najmłodszego pokolenia badaczy piśmiennictwa Tatarów WKL należą: Halina Miszkinienė z Wilna, badaczka najstarszych kopii rękopisów tatarskich: Kitabu z Kazania (1645) oraz Chamaïłu z Lipska (XVII w.) – por. *Sieniausi lietu vos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys* [2001]; Paul Suter z Zurichu, badający pola semantyczne w tefsirach – por. *Alfurkan Tatarski: der litauisch-tatrisch Koran-Tefsir* [2004]; Michaił Tarełka z Mińska, wskazujący m.in. interferencję religii chrześcijańskiej i muzułmańskiej w piśmiennictwie Tatarów WKL – por. *Смуктура арабаграфічнага тэксту на польскай мове* [2004]; Andrzej Drozd z Poznania, zajmujący się charakterystyką zabytków Tatarów w aspekcie historycznym (m.in. paralele z literaturą staropolską) oraz inskrypcjami na nagrobkach Tatarów WKL – por. *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog Zabytków Tatarskich* [2001]; Joanna Kulwicka-Kamińska z Torunia, autorka monografii *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej* [2004], w której podjęto zagadnienie historycznego rozwoju polskiego słownictwa związanego z islamem, z uwzględnieniem, jako tekstów źródłowych, zabytków piśmiennictwa religijnego Tatarów WKL; Iwona Radziszewska z Gdańska, badająca tatarskie chamaïły oraz Olga Starostina z Mińska, zajmująca się opisem filologicznym Kitabu Jana Lebedzia z II/XVIII w.²

3. Kierunki badań

Jak stwierdza w pracy zatytułowanej *Rozprawy i studia z dziejów Tatarów litewsko-polskich i islamu w Polsce w XVIII-XX wieku* A. Kołodziejczyk: „mimo powstających rozpraw, studiów i monografii oraz wydawnictw źródłowych poświęconych dziejom Tatarów i islamu w Polsce – do zbadania pozostaje cała sfera kultury materialnej, duchowości i religii Tatarów oraz bogata literatura – spuścizna rękopiśmienna – jej aspekt historyczny, jak i lingwistyczny”. Tymczasem znaczenie tatarskiego piśmiennictwa jest niebagatelne, bowiem z jednej strony ukazuje związki między wielowątkową kulturą Rzeczypospolitej a światem islamu, z drugiej zaś strony jest istotnym źródłem dla prowadzenia badań filologicznych, gdyż ukazuje niezbadane warstwy gramatyczne i leksykalne polszczyzny północnokresowej z okresu od XVI do XX wieku. Stanowi także bezcenny materiał do obserwacji procesów interferencyjnych i transferencyjnych w obrębie języków słowiańskich i kontaktów słowiańsko-orientalnych na płaszczyźnie leksykalno-semantycznej [por. Łapicz 1986, 218].

Badania specyficznego piśmiennictwa, głównie religijnego, Tatarów WKL obejmuje dziedzina wiedzy, zwana kitabistyką. Jej nazwa ma związek z najbardziej typowym i charakterystycznym rodzajem piśmiennictwa Tatarów, mianowicie

z rękopiśmiennymi kitabami (z ar. kitāb ‘księga, pismo, dokument’; z rodzajnikiem Al Kitab ‘Koran’) – por. Łapicz 2008, 34.

Najważniejsze zadania kitabistyki, to:

1. opracowanie uniwersalnego systemu transliteracji oraz transkrypcji stosowanego w piśmiennictwie Tatarów WKL alfabetu arabskiego na alfabet łaciński oraz na cyrylicę;
2. analiza filologiczna przetransliterowanych zabytków piśmiennictwa Tatarów WKL na płaszczyznach: graficzno-ortograficznej, fonetyczno-fonologicznej, leksykalno-semantycznej i gramatycznej, prowadząca do opracowania monografii poszczególnych zabytków;
3. krytyczne edycje tekstów muzułmańskich, zwłaszcza o różnej chronologii, a także typologii, np. tefsiry (zwłaszcza wydanie najstarszego polskiego tefsiru z 1686 roku), kitaby, chamaïły, tedźwidy jako materiału źródłowego do historii języków polskiego i białoruskiego, do badania polsko-białoruskich oraz słowiańsko-orientalnych związków językowych, jak również jako źródeł do śledzenia ewolucji systemu językowego oraz zmian leksykalno-semantycznych polszczyzny północnokresowej, którą pisane są teksty Tatarów WKL;
4. opracowanie słownika zabytków Tatarów WKL. Pomysłodawcą tzw. słownika kitabów był A. Antonowicz, który rozpoczął zbieranie materiałów, służących realizacji tego zadania. Słownik powinien obejmować teksty (zachowane kopie) od XVII do XX w. Jego cel to m.in.: ukazanie historii staropolskiej i starobiałoruskiej leksyki kresowej, pokazanie osobliwości przekładu poszczególnych tekstów oraz przede wszystkim ułatwienie odczytywania, zrozumienia i percepcji tekstów piśmiennictwa religijnego Tatarów WKL;
5. ukazanie przekładu na języki słowiańskie specjalistycznego słownictwa z kręgu kultury i religii islamu dla potrzeb środowiska Tatarów WKL. W tekstach współistnieje bowiem słownictwo oryginalne – arabskie w postaci cytatów modlitw, fragmentów Koranu, nazw osobowych i geograficznych, terminów rytualnych etc., słownictwo genetycznie orientalne, lecz w znacznym stopniu zeslawizowane, np.: *gusiel* (ar. ġusl) – ‘rytualna ablucja’, *namaz* (per. namāz) – ‘modlitwa’, nie tylko dostosowane do fonetyki polskiej czy białoruskiej, ale często zaadoptowane do słowiańskiego systemu morfologicznego, ze słowotwórstwem włącznie, występują tu ponadto liczne archaizmy, ponieważ mamy do czynienia z kopiami tekstów XVI i XVII-wiecznych, a także niespotykane w polszczyźnie ogólnej, a tworzone w sposób regularny neologizmy typu *wstawiennik* ‘bożek pogański’, *pytalnik* ‘anioł’ – czyli nazwy wykonawców czynności utworzone przez bardzo produktywny w XVI wieku formant *-nik* i neosemantyzmy, np. *faksz* ‘bożek pogański’ (por. zadania kitabistyki: Łapicz 2008, 38–44).

²Inne prace wymienionych badaczy – zob. załącznik do artykułu.

- wersja pieśni-legendy o św. Hiobie, „Poznańskie Studia Polonistyczne”. Seria Literacka, t. II (XXII), Poznań, s. 163–195; 1997, *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą*, „Pamiętnik Literacki”, z. 3., s. 3–34; 1998, *W sprawie autorstwa Koranu Buczacznego, Z Mekki do Poznania*, [w:] *Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej, Poznań 9–10 czerwca 1997*; 1999, *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świętecznych*, Warszawa; Drozd A., Dziekan M. M., Majda T., 1999, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich. Katalog Zabytków Tatarskich*, II, Warszawa; Drozd A., Dziekan M. M., Majda T., 2001, *Piśmiennictwo i mubiry Tatarów polsko-litewskich. Katalog Zabytków Tatarskich*, III, Warszawa; Drozd A., 2004, *Koran staropolski: rozważania w związku z odkryciem rękopisu mińskiego z 1686 roku*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 36, Warszawa, s. 237–250.
- Kulwicka-Kamińska J., 1998, *Analiza semantyczna atrybutów Boga jeden, jedyny w Koranie i w Biblii*, [w:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Studia Slavica II, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 318, Toruń, s. 89–99; 2001, *Przekład i charakterystyka semantyczna nazw obowiązkowych modlitw muzulmanów (na podstawie zabytków Tatarów litewsko-polskich i polskich przekładów Koranu)*, [w:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Filologia Polska LV, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 347, Toruń, 103–112; 2002, *Terminologia islamistyczna w polskiej leksykografii*, [w:] *Islam i muzułmanie Białorusi w XX wieku. Materiały z VII międzynarodowej konferencji popularnonaukowej*, Mińsk, s. 60–73; 2002, *Islamizmy w systemie gramatyczno-leksykalnym polszczyzny (z historii procesów adaptacyjnych)*, [w:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Studia Slavica VII, z. XXX, Toruń, s. 167–190; 2003, *Historia islamizmów w języku polskim*, „Język Polski” LXXXIII, z. 2, Kraków, s. 96–101; 2003, *Orientalizmy doby staropolskiej – adaptacja do języka polskiego (część I)*, [w:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Filologia Polska LVIII – Językoznawstwo, z. 359, Toruń, s. 103–134; 2006, *Orientalizmy doby staropolskiej – adaptacja do języka polskiego (część II)*, [w:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Filologia Polska L – Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 377, Toruń, s. 93–126; 2006, *Cechy wspólne piśmiennictwa Tatarów litewsko-polskich i kanonu tekstów scs. Geneza. Grafia. Ortografia*, [w:] *Zbornik materiálov zo XIV. kolokvia mladých jazykovedcov (Nitra-Šintava 8.-10. 12. 2004)*, Varia XIV, Bratysława, s. 15–23; 2007, *Semantyka i przekład leksemów księga, pismo, słowo w polskich translacjach biblijnych i korańskich*, [w:] *Pogranicza. Materiały z konferencji 8–9 maja 2006*, Łódź, s. 327–347; 2007, *Bahwany i bogowie w Koranie i w Biblii – polski przekład i jego analiza leksykalno-semantyczna*, [w:] *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*, red. J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, J. Kulwicka-Kamińska, Toruń, s. 103–113; 2007, *Nazwy bogów pogańskich w Koranie i w Biblii – polski przekład i jego analiza leksykalno-semantyczna*, [w:] *Z przeszłości i terażniejszości języka polskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Teresie Friedelównie*, red. J. Kamper-Warejko, J. Kulwicka-Kamińska, K. Nowakowska, Toruń, s. 47–69; 2008, *Ewangelia, Pięcioksiąg, Psalm, Tora w dawnych i współczesnych translacjach biblijnych i korańskich*, [w:] *Tradycja a nowoczesność. Materiały z konferencji 14–16 maja 2007*, Łódź, s. 101–114; 2008, *Prawo, Przepis, Tora – przekład nazw Świętych Ksiąg w polskich translacjach biblijnych i korańskich*, [w:] *Orientalis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai*, red. T. Bairaškauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė, Lietuvos istorijos studijos, VU leidykla, Wilno, s. 93–105; 2008, *Partner, równy, towarzysz – biblijne i korańskie nazwy bogów pogańskich*, [w:] *Zbornik materiálov z XV. kolokvia mladých jazykovedcov (Banská Bystrica-Tajov 7–9. 12. 2005)*, Varia XV, Bratysława, s. 331–334; 2008, *Przekład słownictwa dogmatycznego islamu i chrześcijaństwa w polskich translacjach biblijnych i korańskich (na przykładzie wybranych nazw bogów pogańskich)*, [w:] *Tożsamość na styku kultur. Zbiór studiów*, red. I. Masojć, R. Naruniec, Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, Wilno, s. 372–390.
- Radziszewska I., 2008, *Multilingwizm tekstów religijnych Tatarów litewsko-polskich na przykładzie cha-mailów*, [w:] *Slavistika v moderním světe. Konference mladých slavistů – říjen 2007, Červený Kostelec-Praha*, s. 251–259; 2008, *Rękopisy tatarskie na Podlasiu*, [w:] *Orientalis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: Totoriai Ir Karaimai*, Wilno, s. 137–143.
- Старасціна В.В., 2006, *Тыпалогія і змест Кітаба Яна Лебедзя (1771 г.)*, [w:] *Acta albaruthenica, rossica, polonica*. VII міжнародная навуковая канферэнцыя Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія: Зборнік навуковых артыкулаў / Пад агульнай рэд. Г.М. Мезенка – Віцебск: Выдавецтва УА “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, s. 93–95; 2006, *Агульная характарыстыка Кітаба 1771 г.*, [w:] *Романовские чтения – 2: сборник трудов Международной научной конференции*, Могилев, 10–11 ноября 2005 г. / Могил. гос. ун-т им. А.А. Кулешова; редкол. О.В. Дьяченко [и др.], Могилев, s. 231–232; 2007, *Аб колькасці перапісчыкаў Кітаба Яна Лебедзя (1771)*, [w:] *Вестнік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта: Навуковы часопіс*, нр 2 (44), s. 70–75; 2008, *Языковые особенности и состав Кітаба Яна Лебедзя (1771 г.)*, [w:] *Orientalis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: Totoriai Ir Karaimai*, Wilno, s. 82–86.